

A keresztyénség és az Ó-Testámentom.

ÍRTA
Dr. DEÁK JÁNOS.

A keresztyénség és az Ó-Testámentom.¹

Azt hiszem, hogy a mélyen tisztelt Konferencia a lenti cím alapján nem arra a kérdésre vár tőlem feleletet, hogy milyen szerep jutott az Ó-Testámentomnak a történelem folyamán a keresztyén egyházban; nem is arra, hogy hogyan lehet azt felhasználni gyakorlati vonatkozásban, hanem arra, hogy szüksége van-e a keresztyénségnek, vagy a keresztyén embernek még ma is az Ó-Testámentomra? Ez a kérdés gyakran felvetődött már a történelem folyamán, hiszen az Ó-Testámentom első sorban természetesen a zsidóságnak a szent könyve s ezért sokan úgy okoskodtak, hogy amint az első keresztyéneknek nem kellett előbb zsidóvá lenniök avégből, hogy keresztyének lehessenek, ép úgy nincs szüksége a mai keresztyén embernek sem az Ó-Testámentomra. Az utóbbi időben azonban különösen aktuálissá vált ismét ez a kérdés nem csak tudományos vonatkozásában, hanem gyakorlati szempontból is. És nem csupán azért, mert újabban ismét többen oda nyilatkoztak, hogy a keresztyénségnek nem lehet semmi köze sem az Ó-Testámentomhoz, illetve az Ó-Testámentomnak a keresztyénséghez, hanem azért is, mert a mai időben az egész világon általában élénken foglalkoztatja az elméket a zsidókérdés s ezzel kapcsolatban tehát az is, hogy mi köze lehet az Ó-Testámentomnak a keresztyénséghez és megfordítva.

¹ Jelen dolgozat megírásánál főleg a következő irodalmat használtam föl, illetve vettem figyelembe: Bård Fr.: Wir Christen und das Alte Testament. Schwerin 1924. Bard Fr.: Noch einmal: Wir Christen und das Alte Testament. Schwerin 1924. Baumgärlel Friedrich: Die Bedeutung des Alten Testaments für den Christen. Schwerin 1925. Delitzsch Friedrich: Die grosse Täuschung Lorch I. 1921.

Külföldön is nagyon érzik a kérdés aktuális voltát, amit egyebek mellett élénken bizonyít az is, hogy nem is olyan régen Németországban is kitűzték azt lelkeszi konferenciák megvitatandó tételéül s a konferenciai előadás és az ezt követő felszólalások nyomán a sajtóban is élénk eszmecsere indult meg e kérdés fölött. Nálunk is fel-felvetődött többször is az utóbbi évtizedek alatt ez a kérdés, bár részletesebb tudományos feldolgozásra vagy megvitatásra egyszer sem került a sor. Nem érdektelen azonban megemlíteni, hogy legújabbán már a «Magyar Kultúra is szükségesnek tartotta, hogy olvasói előtt ismertesse a «modern gondolkodás és az Ószövetség» egymáshoz való viszonyát,² sőt megvilágítást nyert ez a kérdés még a Szív» újságban is.³ S végül, hogy csak viszonylag is teljes legyen a seregszmelénk, megemlítjük, hogy politikai szempontok is nagyban közrejátszottak külföldön is, itthon is ennek a kérdésnek a megvilágításában. Az antiszemitizmus, a fajvédők tábora arra hivatkozik, hogy egy nemzetnek éppen önvédelme szempontjából meg kell tagadni minden közösséget a zsidósággal s így annak szent könyvével, az Ó-Testámentommal is. így kiadták tehát a politikai jellegű jelszót: szakítani a zsidósággal és szakítani az Ó-Testámentommal!

A főntebb elmondottakkal csupán azt akartam igazolni, hogy kérdésünk valóban igazi modern» kérdés s legtágabb körű érdeklődésre tarthat számot. És így szükséges is, helyes is, ha evangélikus egyházunk ilyen illusztris

II. 1922. — Hänel L.: Alttestamentliche Sittlichkeit. Gütersloh 1921. — Hempel J.: Gott und Frömmigkeit im Alten Testament. Göttingen 1922. — Hering Franz: Die homiletische Behandlung des Alten Testaments. Leipzig 1901. — Kaulsch E.: Die bleibende Bedeutung des Alten Testaments. Tübingen 1922. Oettli S.: Die Autorität des Alten Testamentes für den Christen. Lichterfelde-Berlin 1906. Romberg B.: Unser Glaube und das Alte Testament. Schwerin 1924. — Sellin Ernst. Das Alte Testament und die evangelische Kirche der Gegenwart. Leipzig 1921. — Dr. Tóth Lajos. Az Ó-Testámentum vallási értéke és jelentősége a keresztyén egyház szempontjából. Dunántúli Protestáns Lap 1926. 42—44. — Ahol szösz szerint vettem át valamit az idézett művekből, azt természetesen idézőjel közé teszem, egyébként a szíves olvasó a figyelmes olvasásnál eldöntheti, hogy hol. vagyok tekintettel mások véleményére s hol járok saját utakon.

² L. Magyar Kultúra 1930. XV11. évi“. 11. sz. 486 kk.

³ L. A Szív XVI. évf. 3. 1930.

gyülekezete előtt keresünk feleletet a felvetett kérdésre s tárgyilagosan meg akarjuk állapítani, hogy milyen viszonyban kell lennie a keresztyénségnek az Ó-Testámentomhoz, illetve mit tarthat a mai keresztyénség a tudomány eredményét figyelembe véve az Ó-Testámentomról.

Mielőtt azonban kérdésünk közelebbi vizsgálására térnénk át, megemlítem még azt, hogy ennek fejtegetése akkor lenne igazán érdekes és meggyőző, ha itt nem az Ó-Testámentom előadója szólna róla. Mert így mégis könnyen az a látszata lehet a dolognak, hogy az előadó nem egészen érdektelen, hanem amint mondani szokták: haza beszél.» Másrészt azonban viszont érthető és indokolt, hogy az szóljon erről a tárgyról, aki hivatásszerűen is foglalkozik az Ó-Testámentommal. Viszont ígérem, hogy természetesen minden vonatkozásban a legszigorúbb tárgyilagosságra fogok törekedni. S még egyet! A fent említett kérdés — bármennyire is összefügg vele — nem azonosítható azzal a másikkal, hogy tanuljanak-e theologusaink héber nyelvet vagy sem? Mert feltéve, de meg nem engedve, hogy egyházunk esetleg ma úgy határozná, hogy bármi oknál fogva lemond az Ó-Testámentom eredeti nyelve ismeretének a megköveteléséről, ebből még egyáltalán nem következnek az, hogy az Ó-Testámentomot nem akarja elismerni kanonikus könyvnek, illetve hogy azt ki akarja zárni az egyházi használatból. Héber nyelvet tanítani és tanulni s az Ó-Testámentomot az evangélikus egyház használatából kizárni, azt kanonikus könyv jellegétől megfosztani, — két egymással össze nem zavarandó kérdés.

Problémánk egyébként problémája volt a keresztyénségnek úgyszólván már annak első ideje óta. Jelentkezik ez már magában az Új-Testámentomban is, hiszen maga Jézus is felveti ezt a kérdést: köti-e az ő követőit az Ó-Testámentom törvénye? Pál apostolnál pedig a törvény és az evangélium egymás közötti viszonyának fejtegetése szinte úgy tekinthető, mint hogyha az apostol a mi kérdésünket tárgyalná és világítaná meg. Mindezek a dolgok tárgyalásunk vége felé kerülnek még ismét elő. Itt csak megemlítjük, hogy az Új-Testámentomban mindez egészen más szempontból van megvilágítva, így csak közvetve tartozik ide. Azt azonban nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a II. században Marcióval egészen élesen jelentkezik

a mi kérdésünk is; ő ugyanis utalva a zsidó törvény és az evangéliom közötti ellentétre, a törvényt, azaz az Ú-Testámentomot elvetendőnek tartja azzal az indokolással, hogy az nem származik ugyanattól e legfőbb istenségtől, aki magát Jézus Krisztusban jelentette ki. Mareion felfogásának azonban jelentékenyebb hatása egyáltalában nem mutatkozott s felfogása csak a reformáció korában jelentkezik ismét az ú. n. antinomista vitában. Luthernek egyik tanítványa, Agricola ugyanis állást foglalt az ó-testámentomi törvény ellen s azt a meggyőződését hangsúlyozta, hogy a Tízparancsolat nem a szószékre való, hanem a városházára, a tanácsterembe. A törvény Istennek egy kísérlete csupán az emberiségnek fenyegetés által való nevelésére. Erről az antinomista vitáról tárgyunk szempontjából és rövidség okáért itt felesleges bővebben szólnunk. Ehelyett inkább Luthernek tárgyilagos és józan felfogását emeljük ki, melyet az Ó-Testámentommal szemben is érvényesít. A tárgyilagosság kedvéért azért nem hallgathatjuk el azt, hogy eleinte Luther is Agricola felfogása felé hajlott és a zwickaui rajongókkal szemben majdnem azt az álláspontot foglalja el, mint amaz. Amikor pl. így nyilatkozik: Mose ist allein dem jüdischen Volke gegeben und geht uns Heiden und Christen nichts an. Wir haben unser Evangelium und das Neue Testament, wollen sie durch Mosen aus uns Juden machen, so wollen wirs nicht leiden — ez megfelelt Agricola felfogásának is. Nemsokára azonban szembe helyezkedik Agricolával s nyomatékosan hangsúlyozza az egész Szentírásnak az egységességét. Ez természetesen nem zárta ki azt, hogy Luther józan kritikát ne gyakoroljon az Ó-Testámentom, illetve annak egyes könyveivel szemben, így tudjuk, hogy kikapcsolja az apokrifus iratokat, jóllehet azokat az olvasásra alkalmasoknak és hasznosoknak minősíti; kifogásolja Eszter könyvét, figyelemre méltó megjegyzéseket tesz a thórára vonatkozólag, jellemző azonban és ez itt a lényeges, hogy azt az elvet érvényesíti, hogy a keresztyén emberre nézve csak az bír kötelező erővel a hit és az erkölcs dolgában az Ó-Testámentomban is, ami Christum treibt.» Hogy mit jelentett ez a tudomány és az egyházi élet szempontjából is, azt könnyű belátni; elegendő ebben a tekintetben a sokkal szigorúbb svájci irány felfogására gondolunk. Luther nagyon helyesen járt el, mikor

az Ó-Testámenlomot nem vetette el, hanem mellette foglalt állást. Tette ezt azért, mert vallásilag kötve érezte magát, megvolt ugyanis győződve afelől, hogy a lelkiismeret felkeltése céljából szükség van a törvényre is. De másrészt fontos dolog volt annak megállapítása is, hogy az Ó-Testámentom lényege és a törvény nem esnek össze. Az Ó-Testámentoin mindenesetre több, sokkal több, mint az ó-testámentomi ceremoniális törvényeknek gyűjteménye!

Nem érdektelen tudnunk, hogy bizonyos vonatkozásban Kant is az Ó-Testámentom elleneseinek a táborába tartozik. Ennek a felfogásának a magyarázata jórészt abban keresendő, hogy az ő idejében az Ó-Testámentomra vonatkozólag még az a hagyományos felfogás uralkodott, hogy az ó-testámentomi vallás lényege és kiinduló pontja a mózesinek tartott törvény: Mózes öt könyve. S Kant emellett kiemeli azt is, hogy nem igaz vallás az, mely a jelenvaló élet ellentéteit nem egyenlíti ki a jövő, a túlvilági életben; s mivel ezt az ó-testámentomi vallásban nélkülözte, azért foglalt ellene állást.

Schleiermacher, akitől oly sok irányú hatás indult ki a theol. tudomány minden ágában, mélyebben fogta ugyan fel az Ó-Testámentomnak az Új-hoz való viszonyát, az Ó-Testámentomot nemcsak nem tartotta egyenrangúnak az újjal, hanem nélkülözhető és felesleges tekintélynek minősítette. Schleiermacher gondolata itt az, hogy Jézus teljesen új istentudattal ajándékozta meg az emberiséget, amihez az Ó-Testámentomnak semmi köze sincs, legfeljebb az Ó-Testámentom egyes szakaszainak, az ú. n. messiási jóslatoknak. Szerinte a keresztyénségnek lényegileg véve azonos a viszonya a zsidósághoz, mint a pogánysághoz, mindkettőnek csak előkészítő jellege van. Az azonban kétségtelen, hogy Schleiermacher ennek ellenére sem akarta a bibliái ketté szakítani. A fentiekre nézve idézzük magának Schleiermachernak szavait: Das Christentum steht zwar in einem besonderen geschichtlichen Zusammenhange mit dem Judentum, was aber sein geschichtliches Dasein und seine Abzweckung betrifft, so verhält es sich zum Judentum und Heidentum gleich. A messiási jóslatokra nézve pedig többek között ezeket mondja: Und dies ist die eigentliche, allerdings auch stärkende und bestätigende Bedeutung der messianischen Weissagen, wo auch

und in wie dunkle Ahnung verhüllt sie vorkommen, dass sie uns ein Hinstreben der menschlichen Natur nach dem Christentum entdecken und dass sie zugleich als das Bekenntnis der besten und begeistertsten aus den früheren frommen Gemeinschaften aussprechen, dass diese nur als vorläufige und vorübergehende Anstalten anzusehen sind.

Az Ó-Testámentom ellen folytatott egyoldalú ós szenvedélyes s ami ezzel körülbelül együtt jár, tudománytalan és demagóg küzdelemre nézve megemlítjük, mint jellemző tünetet Haeckel «Welträtsel»-ének 17. §-át. Oly durva nyelven van ez megírva, hogy Kautzsch professzor nem állhatta meg, hogy Haeckel eljárását kemény szóval valóság-gal meg ne bélyegezze.

Kérdésünkre nézve említésre méltó az az indítvány, ha nem is volt konkrét gyakorlati jelentősége, mely 1899-ben a Deutschsozial Reformpartei Hamburgban tartott V. Kongresszusán hangzott el. Ennek lényege abban áll, hogy Németország folyton fokozódó elszidódásának minden eszközzel gátat kell vetni s ezek egyike az lenne, hogy az Ó-Testámentomot teljesen kizárnák a keresztyén iskolákból.

Nem mellőzhetjük kérdésünk történeti vizsgálatánál annak az irodalmi vitának rövid megemlítését sem, mely Kutzer P. névvel és működésével van szoros kapcsolatban. Kutzernek főleg két ide vonatkozó közleménye jöhet itt figyelembe. Az egyik: «Das Judenchristentum in der religiösen Volkserziehung des deutschen Protestantismus, Leipzig, 1893», a másik: Der christliche Religionsunterricht ohne das Alte Testament (Jahrbücher des Vereins für wissenschaftliche Paedagogik, 1896)» címet viseli. Nem csupán azért hívjuk fel erre a figyelmet, mert egész tárgyalási módját higgadt felfogás és tárgyilagosságra törekvő, tartózkodó ítélet jellemzi, hanem azért is, mert egy zárt területen: a neveléstudományokkal kapcsolatban fejti ki azt a felfogását, hogy nemcsak szükségtelen, de egyenesen veszélyes az Ó-Testámentom alapján a növendékeket egy a keresztyénnél alacsonyabb fokra nevelni, mert ez csak az egyes elemeknek összezavarására vezethet. Ettől eltekintve azonban hangsúlyoznunk kell, hogy az Ó-Testámentom történeti jelentőségét és viszonylagos értékét Kutzer szinte olyan nyomatékosan hangsúlyozza, mint akár csak

mi s mivel szenvedélyességtől mentesen s tudományos tárgyilagossággal foglalkozott a kérdéssel, megértjük, hogy ez a hírlapi vita, mely főleg az ő személye kapcsán a Christliche Welt» hasábjain folyt le, bár nagyon sok oldalról ellentmondást váltott ki, de el kell ismerni viszont azt is az igazság kedvéért, hogy nagyon sokan helyeselték az ő okfejtését.

A legújabb időből az Ó-Testámentom elleni harc köréből különösen még két nevet kell megemlítenünk, a nem rég elhunyt Harnack Adolfét, a világhírű theologusét és Delitzsch Frigyesét, a kiváló nyelvész és archáologusét. Harnacktól 1921-ben egy Marci ónról írt kitünő monográfia jelent meg, amelyben külön foglalkozik a tudós szerző Marcion keresztyénségével. (247. k. k.) Itt a következő megállapításokat mondja ki: «Az Ó-Testámentomot a II. században elvetni olyan hiba lett volna, melyet joggal elutasított magától a nagy egyház; a XVI. században azonban az Ó-Testámentomot megtartani oly végzetes eljárás volt, mely alól a reformáció még máig sem vonhatta ki magát. Ezt azonban t. i. az Ó-Testámentomot, a XIX. sz. óta mint kanonikus iratot megtartani a protestantizmusban az egyházi és vallási bénulás eredményének kell minősíteni.)

Harnack tehát az Ó-Testámentomot a mondottak szerint csupán kanonikus tekintélyétől akarja az egyházban megfosztani, de hangsúlyozza, hogy azt elvetni korántsem akarja. A gyakorlatban azonban kétségtelen, hogy Harnack elveinek az érvényesítése az Ó-Testámentom elvetését jelentené.

Egészen más hangú és más természetű Delitzschnek az Ó-Testámentom ellen megindított és napjainkig többször megismételt heves támadása. Már a háború előtt tartott három felolvasásában, melyek a híressé vált Babel-Bibel kérdésről szóltak, azt a konklúziót állította a közönség elé, hogy az Ó-Testámentom-ról vallott hagyományos felfogás egyenesen tarthatatlan, hiszen az Ó-Testámentom tartalma nem izraelita, hanem idegen eredetű s épen ezért a keresztyén egyháznak teljesen indokolatlan az Ó-Testámentomot a maga szent könyvének tekintenie. A háború után megjelent aztán Die grosse Täuschung» című műve 2 vaskos füzetben. Ezekben a műveiben bevallottan arra törekszik.

hogy az Ó-Testámentom és újtestámentom közötti kapcsolatot teljesen széttépje, illetve megszüntesse. Marcionhoz hasonlóan ő is azt állítja, hogy más Istennel van dolgunk az Ó-Testámentom-ban ezt ő J á h o n a k mondja — s mással az Új-ban. Ezt a merész megállapítását Delitzsch a Die grosse Täuschung) I. füzetében a törvénynek és a történeti könyveknek vizsgálata alapján, a II.-ban pedig a prófétaíratok és a zsoltárok kapcsán igyekszik igazolni. Delitzsch eljárása — bármily nehezünkre esik is ezt így kimondani — tendenciózus és egyben tudománytalan is. Kiszemeli az Ó-Testámentom-ból ép azokat az elemeket, amelyek ellenmondásokat, túlzásokat, tárgyi tévedéseket tartalmaznak s ezek alapján állapítja meg, hogy se tudományos szempontból, se vallási tekintetben nem ér az Ó-Testámentom a mai keresztyén ember számára semmit sem.

Delitzsch okfejtésének és módszerének a jellemzésére s egyúttal főntebbi megállapításunknak igazolására legyen elég csupán néhány idézet kiemelni Delitzsch Die grosse Täuschung)-jából. Az I. füzetben (I. 82.) még némi elismeréssel van a prófétaírással szemben, amikor így szól: Es gibt ja Aussprüche innerhalb der Profetenschriften und Psalmen, welche lehren wie ernste Israeliten, Profeten und Psalmisten... Ez azonban azért nála nem ok arra, hogy az Ó-Testámentom feletti elmarasztaló ítéletet megváltoztassa vagy csak enyhítse is. Nagyban és egészben véve amellett a felfogás mellett marad, hogy a zsidóság a pogány vallások közé tartozik. «Az ú. n. Ó-Testámentom a keresztyén egyház és ezzel együtt a keresztyén család számára is teljesen nélkülözhető; 97. Delitzsch meg van a felől győződve, hogy az ő felfogása a helyes s így az előbbutóbb győzni is fog, amint ezt a következő szavai félreérthetetlenül kifejezik: Wenn gleich die jetzt lebenden christlichen Theologen ihre überkommenen Schulmeinungen schwerlich aufgeben werden, ja kaum aufgeben können, so lebe ich doch der Hoffnung, dass jüngere an den deutschen Volks- wie Hochschulen lehrende und lernende Generationen die Darlegung der grossen Täuschung» ernst und vorurteilsfrei prüfen und an ihrem "Feile mit dazu beitragen werden, dass Alte Testament aus Schule und Kirche zu verabschieden, und die Gestalt und Lehre

Jesu der Christenheit rein und unverfälscht wiederzugeben)), II. 4.,

«Az Ó-Testámentom ... egy teljesen hamis istenfogalomból indul ki és épen ezért vallásos célok szempontjából teljesen ki kell azt kapcsolni II. 18.

Az elmondottak teljesen elegendők arra, hogy a megdönthetetlen igazságot megerősítsék, hogy Jáho nem a keresztyénségnek egyetlen Istene, tehát sem a próféták, sem a zsoltárok, néhány megszámlálható hely kivételével, nem tartozhatnak egy keresztyén könyvbe; továbbá, hogy Izrael nem Istennek választott népe; végül mindaz, amit Jáho állítólag Mózesnek és a prófétáknak mondott, nem Istennek a szava.; II. 22. v. ö. 39. Szóval Delitzsch szerint az Ó-Testámentom nem Isten igéje!

Ami pedig a vallásnak a felebaráti szeretetben való megnyilvánulását illeti, a zsoltárok könyve sem tartalmaz egyetlen egy éneket sem, mely ennek a legszebb emberi érénynek volna szentelve» II. 41. Meg kell itt említenem, hogy Delitzsch a 73. és 90. zsoltárt is valósággal kiforgatja eredeti mivoltukból, bár elismeri, hogy Luther szabadon, de eléggé hűen fordítja ezeket. Viszont 118. zs. 27. versét felhasználja arra, hogy Luther fordítását kifogásolja és mintegy vágjon rajta egyet.

Feelve mintegy azokra a kifogásokra, amik a sajtóban elhangzottak, hogy t. i. amit Delitzsch mond, az nem új, így felel: «Mindezek után nem azon fordul meg a dolog, hogy az amit én mondtam új-e vagy nem új, — fődolog az marad, hogy ez igaz. »

Ezt az igazságot (a vallásos és erkölcsi jelentőségét itt figyelmen kívül hagyva) úgy szeretném összefoglalni, hogy az Ó-Testámentom tele van mindenféle ferdítésekkel: egy valóságos gyűjtőhelye ez téves, hitelre nem méltó, megbízhatatlan számadatoknak, a bibliai kronológiánál is; egy valóságos megtévesztő helye hamis felfogásoknak, téves átdolgozásoknak, módosításoknak és kiszínezéseknek, nem különben anachronismusoknak; egy szünni nem akaró össze-visszaságnak, egymásnak ellenmondó adatoknak és egész tudósításoknak, történetietlen, szabad kitalálásoknak, mondáknak és meséknek, röviden, egy könyv ez tele szándékos és nem szándékos ámitásokkal, részben önámításokkal, egy nagyon veszélyes könyv, amelynek használatánál

a legnagyobb elővigyázatosságra van szükség... Egy célzatos mű (Tendenzwerk), a Genesis első fejezetétől kezdve a Krónikák könyvének utolsó fejezetéig.»

Arra az esetleges ellenvetésre, hogy hiszen Jézus a maga tanításában mégis csak az Ó-Testámentom-hoz csatlakozik, Lukács 5, 36. 37-el felel: «Senki se varr új posztót régi ruhára.... senki se tölt új bort ó tömlőbe.»

Igaz — mondja Delitzsch, — hogy Jézus ismeri az Ó-Testámentomot s reá vonatkozással is van, de szerinte Jézus a továbbiakban általánosságban véve merev ellentétes álláspontot foglal el az Ó-Testámentommal szemben, ezt nem csupán módosítva, hanem a vallásnak és az etikának minden fő dolgában határozottan visszautasítva, úgy hogy mi, mint Jézus tanítását követő keresztyének, maga Jézus által valósággal felmentést kapunk az Ó-Testámentom alól.

S végül, hogy még döntőbb legyen az érvelése, Delitzsch Jézust — p r o z e l y t á n a k tünteti fel !

De elég ebből ennyi, vagy már túlsók is. Talán egy kissé erős egyik bírálójának a megjegyzése, de azért lényegileg helytálló: «Egy professzornak szégyenkeznie kell, hogy nem képes megkülönböztetni a mondát a hazugságtól.» S igaza van Sellinnek akkor is, amikor így szól: «Delitzsch vagy nem akarja, vagy nem tudja az ő tudományos ellenfeleit megérteni. Úgy áll a dolog, bármilyen paradoxonnak látszik is, hogy Delitzsch mind e mai napig nem szabadult meg a régi inspirációs tantól. Elméletileg bármennyire szakított is vele, mégis számára ez állandó kísértet marad, amely őt belsőleg nyugtalanítja és amelyet ő most mérgezett fegyvereivel akar agyonütni. Eközben a történeti isteni kijelentés számára a megértésnek a lehetősége is veszendőbe ment.*

Anélkül, hogy itt még közelebről is foglalkoznánk Harnack, Delitzsch és mások állásfoglalásával, meg kell állapítanunk, hogy ez arra kötelezi az evangélikus tudósokat, hogy a nyilvánosság előtt mutassák ki állításainak alaptalan és tarthatatlan voltát. Mint fentebb említettem, Németországban ki is tüzték azt konferenciákon való megvitátásra, ezenkívül több jelentős értekezés jelent meg, melyek mindegyike ugyanezt a kérdést tárgyalja.

Érdekes azonban megfigyelni, hogy sem azok a támadások, amelyek Delitzsch és Harnack előtt érték az Ó-

Testámentomot, sem az ő támadásaik nem csak hogy nem ingatták meg az Ó-Testámentom tekintélyét, hanem fokozták a vele való foglalkozást s végeredményben csak növelték annak tekintélyét is.

S meg lehet állapítani, hogy Delitzsch és a vele tartó irány képviselőinek támadása két irányban érezte mégis a maga hatását aszerint, amint az illetők szigorú biblikus keresztyének, vagy a bibliát nem olvasó, azzal nem törődő, sőt vele szemben elfogult vagy ellenséges indulatú egyének voltak. Azok, akik nem olvasták a bibliát, mohón rávetették magukat ezekre a tudománynépszerűsítő» olvasmányokra s készpénznek vették mindazt, amit azokban találtak, vagy — hogy Delitzschnél maradjunk, — amit ő fent idézett irataiban mondott s látszólagos tudományos érvekkel bebizonyított, elfogadták, hogy az Ó-Testámentom, egybevetve a keleti irodalmi emlékekkel, teljesen alsóbbrendű műnek tűnik fel s így tudományos szempontból nem érdemli meg, hogy amazoknál magasabbrendűnek tartsuk s éppenséggel nem támaszthatja azt az igényt, hogy tartalmát isteni kijelentésnek vegyük.

Viszont a másik oldalon levők, — akik tehát a biblián csüngtek s azt buzgón olvasták, — teljesen elutasító[^] sőt rideg magatartást tanúsítottak az összes kritikai kérdésekkel szemben s úgy gondolkodtak, hogy akkor védekeznek legeredményesebben minden támadás ellen, ha továbbra is következetesen kitartanak amellett, hogy az Ó-Testámentom a maga egészében véve eredeti irodalmi alkotás és részleteiben is felette áll a többi ókori irodalmi emlékek fölött s mindenek felett hogy egészében és részeiben egyformán Istentől ihletett mű.

Hamarosan kitűnt azonban az, hogy végeredményben sem az egyik, sem a másik álláspont nem lehet helyes a maga merevségében s a keresztyén ember, illetve a keresztyén egyház épen azért nem vallhatja sem az egyiket, sem a másikat a maga szigorúságában. így pl., hogy csak a leglényegesebbet említsük, az inspirációt ma már nem lehet úgy értelmezni, hogy a Genesisnek vagy a Krónikák könyvének genealógiai táblázatai, Levitikus kultuszi törvényei vagy Eszter könyve ugyanolyan értékűek, mint pl. Ézs. 1. 10--17. 5, 1—7. 9, 1—6. Hos. 6, 6. vagy a 73. s 139. zsoltár; ma már tehát nem lehet egyszerűen arra hivatkoznunk,

hogy ez vagy az meg van írva a bibliában, tehát az most minden vonatkozásban, még tudományos szakkérdések tekintetében is döntő érvényű. Viszont ma már az is kétségtelen, hogy annak a tudós gárdának munkássága révén, mely egyfelől szívvel-lélekkel csüngött az Ó-Testámentomon, de viszont lelkiismerete által arra is kötelezve érezte magát, hogy tudományos alaposággal végezze el a kritikai munkát is, az Ó-Testámentom győztesen került ki az irodalmi küzdelemből. Szépségeit felfedezték s ma jobban ismerik és méltányolják azokat, mint valaha. Jelentősége is megnőtt, nem ugyan abban az irányban, ahogy azt régebben gondolták, de a lényegnek megfelelően.

Ha már most az elmondottak után bizonyos eredményeket kell megállapítanunk, akkor az Ó-Testámentom megítélésénél és a keresztyénségnek vele szemben való állásfoglalásánál irányelvül legfőképpen kettőt kell szem előtt tartanunk. Az egyik az, hogy tehát ne védjük erőnek erejével az Ó-Testámentom-ról vallott s a múltból ránk hagyományozott ama felfogásokat és megállapításokat, amelyek a mai kutatás és tudomány világában egyszerűen tarthatatlanok. Igaza van az egyik szerzőnek, aki azt hangsúlyozza, hogy egyszer már el kell jönnie annak az időnek is, amidőn a tudomány igazi eredményeit ép az intelligens közönség kedvéért minden fenntartás nélkül elismerjük. Itt is érvényes az a megállapítás, hogy a hit és a tudomány helyesen értelmezve, nem juthat egymással ellentétbe. Egyébként az Ó-Testámentom egyes részeinek külön-külön való értékelését már az egyszerű bibliaolvasó ember is gyakorolja, amikor olyan szakaszokat egyszerűen átugrik olvasás közben, ahol nem érzi közvetlenül Isten igéjének a hatását.

A másik fontos dolog, az igazi positivum azonban az, hogy ne zárkózzunk el az Ó-Testámentom elől, de ellenkezőleg lássuk meg és ismerjük el: mi a maradandó és örökbecsű benne; mi az ami megkülönbözteti azt minden más könyvtől, és ezt felismerve adjuk meg az Ó-Testámentom-nak azt a helyet, amely a keresztyénségben az Új-testámentommal kapcsolatban is méltán megilleti. S itt nem tudom szó nélkül hagyni, hogy nem csupán itthon Magyarországon, de Németországban is, sőt úgy szólván az egész világon mindenütt a theol. tudomány miatt,

miért nem, azt most ne kutassuk — valóságos mulasztást követett el az Ó-Testámentomra vonatkozó tudományos eredmények népszerűsítése tekintetében. Míg ugyanis az Ó-Testámentom ellenes vagy mondjuk talán inkább általánosabban: a bibliaellenes irány hívei mindent elkövettek, hogy az Ó-Testámentomnak, illetve a bibliának a tekintélyét kisebbsítsék, sőt megdöntsék, addig a theol. tudomány, vagy mondjuk maga az egyház nem gondoskodott eléggé arról, hogy a bibliai tudományoknak valóban pozitív eredményeit a nagyközönség számára is hozzáférhetővé tegyék s terjesszék. Gondoljuk meg csak, hogy már Luther is a maga bibliafordításában az egyes bibliai könyvek elé bizonyos tájékoztató előszót vagy bevezetést helyezett, amelyekben azután kitért olyan kérdésekre is, amelyek első tekintetre talán csak magát a theol. tudományt érdekelhették. De szükségesek voltak az átlag bibliaolvasó ember számára is, hogy a bibliát igazán épüléssel olvashassa. Hol volnánk akkor ma ebben a tekintetben, s mennyivel kevesebb rombolást végezhetett volna a szélsőséges kritika, ha Luther bibliája továbbra is ezekkel a bevezető részekkel gazdagítva jelent volna meg! E helyett azonban éppen az ellenkezője történt; kihagytuk a bibliából ezeket az értékes bevezetőket, ahelyett hogy meghagytuk és továbbfejlesztettük volna azokat. S így megtörtént, és megtörténik ma is, hogy még lelkészek is gyakorlati működésük körében régibb tudományos vagy inkább azt mondhatnám: tudománytalan álláspontot képviselnek, illetve régen meghaladott tudományos felfogás mellett tartanak ki egész életükben. Így pl. hogy csak egy-két adatot említsek, Dávid zsoltáiról_N a «koronás» költő zsoltáiról szólnak nem egyszer olyankor is, amikor ez nem volna megengedett dolog a Zsoltárkönyv szövege szerint sem, mert tudjuk, hogy Dávidtól származó zsoltár viszonylag igen kevés van a zsoltárok könyvében s nagyon sok éppen olyan zsoltár is Dávid nevét viseli, amely nyilván egy későbbi kornak a terméke, amit a bennük előforduló történeti utalások eléggé igazolnak. így pl. olyan zsoltárok, melyekben templomról, fogságról, fogságból való hazatérésről van szó, nyilván nem lehetnek Dávid költői alkotásai. Vagy hogy a prófétai irodalomból is vegyünk egy példát, Ezsaiás prófétáról szoktak beszélni sokan még könyvének 40—55. fejezete kapcsán

is, holott tudjuk, hogy ezeknek szerzője egész bizonyossággal egy a babyloniai fogság vége felé élt nagy névtelen volt, akit egyszerűség kedvéért szólunk Deutero-Ézsaiásnak. Dániel könyvéről is úgy szoktak beszélni, mint hogyha ezt a könyvet maga Dániel írta volna a babyloniai király udvarában, holott sem a könyv nem támaszt ilyen igényt seholsem, sem kortörténelileg nem lehet elhelyezni abban a korban, melybe a hagyomány teszi s ma már kétségtelen, hogy ez a mű a Makkabeusok korának (Kr. e. 164.) egy nagyon értékes terméke.

Mindezt pedig szíves, engedelmmükkel azért említettem itt meg, hogy indokoltnak lássa mindenki: miért szólok előadásomban arról, hogy mit kell elismerni tudományos eredménynek az Ó-Testámentommal kapcsolatban is, még ha negatív eredmények is azok, illetve hogy mit kell feladni» álláspontunkból, hogy megnyerhessük és megtarthassuk az igazi értékeket s így megvédelmezhetjük az Ó-Testámentomot, megadva néki az őt méltán megillető helyet és tekintélyt.

Nem lehet itt még csak megközelítőleg se minden idevonatkozó dolgot felsorolni, sőt lehetséges, hogy egy és más még a lényegesek közül is kimarad. A legfontosabbakat azonban sorra vesszük a következőkben:

1. Ne valljunk az Ó-Testámentomra nézve általában olyan felfogást a biblia ihletése, sugalmazottsága tekintetében, amely egyszerűen tarthatatlan. Az ú. n. verbális inspiráció ma már teljesen tarthatatlan, hiszen az Ó-Testámentomot is emberek írták, akik tévedhettek és tévedtek is. Az Ó-Testámentom tehát nem természetfeletti módon kijelentett és sugalmazott könyv a maga szövege szerint is.

2. Az Ó-Testámentom egyes könyveinek keletkezési idejére és azok szerzőire nézve, mint ezt fentebb már érintettük, ne hirdessünk és ne valljunk olyan nézeteket, melyeket maguk az ótestámentomi könyvek sem engednek meg, ha mélyebb betekintést nyerünk azoknak tartalmába, vagy amelyekre nézve a tudomány már befejezettek mondható eredményekhez jutott. Viszont azonban attól is őrizkedjünk, hogy feltétlen biztos tudományos eredménynek tüntessük fel azt, ami csak hipotézis. S megemlítem! itt azt is, hogy pl. magam is helyesebbnek és megfelelőbbnek tartanám a pentateuchus egyes könyveinek Genesis

Exodus stb. elnevezését és ennek megfelelő idézgetését egyszerűen már csak azért is, mert ez felel meg a thóra öt könyve legrégebb elnevezésének, s mert ha Mózes I., II. könyveiről szólunk, ez által akarva nem akarva azt a felfogást támogatjuk, hogy ezeket a könyveket Mózes írta, holott a könyv maga sehol se állítja ezt az egész thóra vonatkozóan. S a tudomány is megállapította, hogy Mózes nem írhatta azt a maga jelenlegi terjedelmében és alakjában.

3. Ne igyekezzünk tudományos kérdésekben a bibliát tekintélyül kijátszani s annak tartalmát tudományos kérdésekben is döntő érveléssel felhasználni. Az Ó-Testamentum nem akar tudományos szaktekintély lenni, tehát mi se tegyük azzá! Pl. a teremtés történetét ne védelmezzük erőnek erejével a modern természettudományok megállapításaival szemben, mikor nyilvánvaló első sorban, hogy magában az Ó-Testamentumban egymás után két teremtési történet fordul elő; de meg azért is, mert — ha az elsőre vagyunk tekintettel, — hat nap alatt, azaz egy hétnek hat munkanapja alatt, — mert hiszen a nap, itt semmiképpen sem jelenthet ezeréveket, — nem jöhetett létre a föld sem, melynek rétegződése sok évezredes fejlődést és átalakulást tételez fel.

4. Ne igyekezzünk a biblia elbeszéléseinek eredetiségét védelmeznünk olyan esetekben is, amikor egészen bizonyos az, hogy az ótestamentumi elbeszélések tárgya idegen eredetű. Így pl. kétségtelen, hogy az assyr-babyloniai illetve sumir kultúrának egyik legszebb költői alkotása, a Gilgames-eposz, a Krisztus előtti III. évezredben már meg volt. Ebben az eposzban is van egy özönvíz történet és pedig olyan, melynek a bibliai történettel való rokonsága kétségbe vonhatatlan. Már most feltéve azt is, hogy a Genesis maga Mózes írta, lehetetlen, hogy Krisztus előtt a II. évezredben írt műből egy Kr. e. 3000 évvel élt költő merített volna. Ismeretes ebben az illusztris társaságban, hogy a világ eddig ismert egyik legrégebb törvénykönyve Hammurabi törvény kódexe, a Kr. e. II. évezred elejéről, 1950 tájáról való. Ha már most közeli rokonságot állapítunk meg Exodus 20—23. fejezet és Hammurabi törvénykönyve között, akkor ez sem jelentheti semmiképpen sem azt, hogy Hammurabi számára vették át a bibliai törvénygyűj-

teményt, s csak ennek megfordítottja lehet az indokolt és helyes felfogás.

5. Ne igyekezzünk az Ó-Testámentom történeti adatainak esetleges ellenmondásait vagy tévedéseit elsimítani, midőn más források alapján kétségbevonhatatlanul meg lehet állapítani az események természetes lefolyását, vagy történéstük igazi sorrendjét. így pl. a honfoglalás a bibliai adatok egy csoportja szerint nem ment végbe úgy, mint ahogy ezt, az egyik elbeszélő rétegre helyezve a főhangsúlyt, — iskoláinkban mindmáig tanítani szokták, hogy t. i. az országot meghódító Izrael Józue vezetése mellett gyökerestül kiirtotta volna az ország őslakosságát. Ezt csak az egyik ótestámentomi történeti irány emlékei tartalmazzák, viszont maga az ótestámentomi tudósítás is elárulja másutt, hogy Izrael népe Kánaánban több helyütt nem tudta az ellenséges őslakosságot legyőzni, minek következtében kénytelen volt belenyugodni abba, hogy az őslakossággal együtt éljen. Vagy hogy egy másik még ismertebb példát említsek, beszélni szoktunk a 70 éves babyloniai fogságról, holott az egészen kétségtelen, hogy a babyloniai király Nebukadrezar első ízben 597-ben vitt nagyszámú fogolycsapatot Jeruzsálemből Babyloniába, s Jeruzsálemet 586-ban foglalták el seregei, — a fogságból viszont 539—38-ban tértek vissza a “ Babyloniában lévők egyes csoportja. így tehát legalább is 10, illetve 20 év különbség van a Jeremiás jóslatára támaszkodó hagyományos számadat és a történeti események tényleges időtartama között.

6. Ne igyekezzünk az ótestámentomi költészet termékeit, még a Zsoltárokat sem úgy feltüntetni, mintha azok kizárólagosan vallásos tárgyúak volnának s minden vonatkozásban újtestámentomi magaslaton állanának, gondoljunk itt, hogy egyebet ne említsünk, pusztán az őnekek Énekére s ú. n. bosszú zsoltárookra.

7. Ne hirdessük és ne valljuk azt a nézetet, hogy az ótestámentomi próféták mindenek fölött és első sorban jövendőmondók voltak, akik tehát előre megjósolták a jövendő pontos eseményeit. S ami ezzel összefügg, ne hirdessük s ne bizonyígtassuk, hogy a próféták jóslatai szórói-szóra és minden esetben beteljesedtek. A próféták igenis foglalkoztak nem egyszer a jövő lehetőségeivel is,

mondtak tehát konkrét jóslatokat is, azonban ők maguk is tudatában voltak annak, hogy ők csak gyarló eszközök. A prófétai beszédben is van emberi és isteni oldal már pedig az ember tévedhet, így pl. Ezékiel jóslata Tyrus elfoglalására vonatkozólag nem teljesedett be. Azután Babylon se úgy került a hódító Cyrus hatalmába, ahogy azt Deutero-Ézsaiás várta stb.

8. S ami az előzőkből szükségszerűen következik, ne simítsuk el az Ó-Testámentom és az Újtestámentom között fennálló különbséget. Az Ó-Testámentom konkrét vonásokkal rajzolja meg szereplőinek a képét s ezek között a vonások között ott vannak korának jellegzetes vonásai. Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy az Ó-Testámentom szereplői nem hiba nélkül való példaképek, így pl. Ábrahám hazudik, hogy magát megmenthesse, Rebekka Jákob kedvéért rászedi Izsákot, maga Mózes gyilkosság bűnébe esett, Elizeus próféta haragjában kis gyermekekre hívja ki Isten bosszúját, a 137. zs. utolsó verse boldognak mondja azt, aki sziklához paskolja Babylon kisdedeit. Mindezek tehát mutatják azt, hogy ilyen kornak még olyan kimagasló hősei sem lehetnek minden tekintetben vallás-erkölcsi mintaképek a későbbi vagy jelenlegi generációk számára. Azonban ezeknek az élete példáján is megbizonyosodhatunk afelől, hogy Isten kegyelme csodálatosan vezeti az ember gyarló életét is a legnagyobb szerűbb lehetőségek felé.

9. S végül — amit legfontosabbnak tarthatunk, — ne igyekezzünk bizonyítani azt sem, hogy az Ó-Testámentom istenfogalma teljesen az Újtestámentom színvonalán áll. S ne keressünk minden ú. n. messiási jóslat között és Jézus Krisztus személye között közvetlen kapcsolatot. Az Ó-Testámentom *Istenre vonatkozólag nem mondotta* ki az utolsó szót, Jézus tanított meg bennünket Istennek, mint a mi szerető mennyei Atyánknak az ismeretére, s az ú. n. messiási jóslatok, ha nem is teljesedtek be szó szerint, nyugodtan mondhatjuk, hogy Jézus Krisztusban gazdagabban és igazabban vált valóra minden reménység, amit az Ó-Testámentom alapján csak elgondolhattunk is. De mindezek felismerésére bennünket nem kellett az Ó-Testámentom ellenségeinek megtanítaniuk, — megtanítottak bennünket erre az ótestámentomi tudománynak a munkásai.

Az elmondottakra talán sokan csüggedten mondják, hogy igazuk van hát akkor Delitzschéknek és egyszerűség okáért mégis legjobb lesz lemondani az egész Ó-Testámentomról, hiszen az eddigi megállapítások csupa negatívummal végződtek: «ne hirdessük ezt, «ne valljuk» ezt, «ne bizonyítsuk» amaszt és így tovább. Azonban ne feledjük el, hogy ha valamire főképen tudományos kérdésben nemet mondunk, az nem csupán valaminek a tagadása, hanem egyúttal egy másik «valaminek» legalább is a megengedése, sőt esetleg igenlő állítása.

1. Így ha azt mondjuk, hogy több ótestámentomi könyvnek szerzőjét nem ismerjük s az egyes könyvek keletkezését nem abba a korba helyezzük, amelybe a hagyományos felfogás szokta, ebből még korántsem következik az, hogy ne ismernénk egészen pontosan nagyon sok ótestámentomi könyvnek szerzőjét, keletkezési korát stb. Sőt sokkal jobban mint azelőtt! Így pl. Ámoszról tudjuk, hogy Kr. e. 760 táján élt Izraelben, az északi országban működött s beszédei igen kevés kivétellel feltétlenül hitre méltók. Ézsaiásról tudjuk, hogy prófétai működését Kr. e. 740 és 701 között fejtette ki s beszédei nélkül el sem tudjuk képzelni ennek a kornak történetének a megírását. Ezékiel próféta 592—571 között működött, s Deutero-Ézsaiásról is tudjuk, hogy a fogság utolsó éveiben vigasztalta és biztatta népét a hazatérés biztos reményével. Sámuel II. könyve 9—20. fejezete bizonyosan nem Sámuel irodalmi alkotása, hiszen Sámuel akkor már régen nem élt, mikor az itt előadott események lejátszódtak, — de annyi bizonyos, hogy klasszikus darabja ez az ótestámentomi irodalomnak és minden korok történetírásának.

2. Ha el is ismerjük azt, hogy az Ó-Testámentom — és itt különösen Genesis 1-re gondolunk, — más világképet is tart szem előtt, mint a mi korunk, és hogy 6 nap alatt nem keletkezhetett ez a világ, — mindez nem érintheti a komoly bibliaolvasó előtt az Ó-Testámentom igazi értékét, hiszen az nem a természettudományi ismeretanyagában rejlik; de nem érintheti ez Gen. 1. értékét sem, mert tudja, hogy abban a korban, melyben Gen. 1. keletkezett, még tudományos tekintetben is teljesen kora legmagasabb színvonalán állott ez a teremtési történet. S hozzá tehetjük ezekhez még azt is, hogy az Ó-Testámentomnak különben

sincs teljesen egyöntetű felfogása a világ keletkezésére vonatkozólag. Elegendő itt Gen. 2. fejj. kívül Jób. 38, 4—11, a 28. zs. 2. verseire stb. utalnunk. De a keresztyén embernek tudnia kell mint fönnebb már érintettük — azt is, hogy az Ó-Testámentom nem kíván természettudományi elméletet, tudományos felfogást nyújtani, más szóval nem ki ván tekintély lenni a tudomány kérdéseire nézve, a hit kérdésére keres ez itt is választ s Gen. teremtéstörténete nagyszerű és csodálatraméltó ebben a tekintetben is. Erre nézve szinte ma sem jutottunk előbbre Gen. I-nél. Mert ha felvetjük a kérdést Istenre, e világra s az emberre vonatkozólag, ma is azt mondjuk, hogy Isten teremtette a világot az ő hatalmas akaratával. Az Ó-Testámentom ismeri, értékeli, csodálja a természetet, de csak azért, hogy rajta keresztül csodálja Istent. Zs. 19. 103—104. 148 stb. A világ csodálatraméltó rendjét Isten állapította meg s az emberre a legnagyobb méltóságot ruházta saját képére és hasonlatosságára teremtette, mindent neki adott (Zs. 8. 4-9), de egyúttal kitűzött eléje egy nagyszerű rendeltetést, egy felséges kultúrprogramot: őrizze meg magán Isten képét szeplőtelenül s az eléje kitűzött feladatot oldja meg Istenbe vetett hittel. Haeckel és Delitzsch és mások nyújthatnak-e ehhez foghatót, ha az Ó-Testámentomot eldobják maguktól? «Man klopfe doch an bei allen Philosophen von Hellas und Rom, ob wir etwas finden, wass sich dem auch nur entfernt an die Seite stellen liese, mondja Hering fent idézett művében.

3. Sok esetben el kellett ismernünk, hogy az ótestámentomi elbeszélések vagy a törvények anyaga is más népektől került Izraelbe s itt első sorban Babylonra kellett gondolnunk. De ezen alapjában véve nem lehet csodálkoznunk, sőt az lenne meglepő, ha Izrael az őt környező népektől nem vett volna át semmit sem. Hiszen amikor Izrael Palesztinában megjelent, akkor ezen a területen már Babylon és Egyiptom ezeréves kultúrái keresztezték egymást. De kérdeni, ártunk-e mi az Ó-Testámentom tekintélyének azzal, ha ezt elismerjük? S egyúttal az összehasonlítás kapcsán rámutathatunk arra is, hogy mily összehasonlíthatatlanul fölötte áll vallás-erkölcsi tekintetben Izrael irodalma a többi szomszéd népek irodalmának. A fentebb említett özönvíz-történetnél a sumir-babyloniai eredeti szövegnél

ám megcsodálhatjuk annak őseredeti költői szépségét, színpompáját, de mit ér mindez, mikor itt az istenek, akikről itt említés történik, veszekednek, csálnak, rettegnek, épp úgy, mint az emberek; az isten például csak titokban meri megszúgni Utnapistimnek, hogy meneküljön a fenyegető özönvíz elől. Mily másképen van ez mind az Ó-Testámentomban! Itt az egy Isten szentsége követeli meg, hogy a bűn vegye el a maga büntetését, de az ő könyörülete, igazságossága és isteni terve lehetővé teszi a kegyes Noé számára a szabadulást. Hogy az ótestámentumi elbeszélés ilyen fenséges, azt Izrael vallási geniusának vagy inkább így mondjuk: Isten kijelentésének és az ő gondviselő kegyelmének köszönhetjük.

4. Elismerjük, hogy vannak az Ó-Testámentomban történeti ellentmondások, sőt adatbeli tévedések is, azonban méltánytalanság volna az Ó-Testámentomból csupán ezt kiemelni; ép ezért kettőt kell itt is különösen hangsúlyozni. Első sorban is azt, hogy az előforduló tévedések mellett és, mondjuk tudományos szempontból másod-harmadrangú történeti szakaszok mellett vannak nagy számban olyanok is, amelyek világirodalmi viszonylatban is első helyet érdemelnek. Itt újból II. Sám. 9—20-ra hívjuk fel a figyelmet, amelyhez foghatót nem mutat fel az ókori történetírás. Nagy kár, hogy evang. iskoláinkban sem tanítatjuk, még csak nem is ismertetjük az ótestamentumi történetírás elsőrangú termékeit. Nem kisebb tudós, mint Ed. Meyer itél felőle így: «Es ist etwas Erstaunliches, dass eine derartige Geschichtsliteratur damals in Israel möglich gewesen ist, sie steht weit über allem, was wir sonst von altorientalischer Geschichtsschreibung wissen.»

De meg azután meg kell említenünk azt is, hogy az ótestámentumi történetek nem egy részlete, nem is akar lenni más, mint monda, amely nem tart igényt arra, hogy az exakt történetírás termékeivel azonosítsák, azonban a monda azért még — nem hazugság! Benne megtörtént és meg nem történt elemek fordulnak elő egészen sajtáságos összetételben s lényeges vonása a mondának az, hogy gyönyörködtetni és egyben tanítani akar. Az ótestámentumi mondáktól pedig senki sem vitathatja el, hogy valóban gyönyörködtetnek is és tanítanak is.

Ezenkívül azonban hangsúlyoznunk kell a másikat is: az ótestamentumi történetírás nem emberek történetét akarja nyújtani, hanem Isten történetformáló, világkormányzó, gondviselő működésébe akar betekintést nyújtani. Ezt illusztrálja az Ó-Testámentom Izrael népe történetének egyes szakaszaival. Az ótestamentumi történetírás szerint az emberiség története nem véletlen esetek tarka szövedéke, nem is a nyers erő műve: ebben a világban minden Isten kormányzó hatalma alatt áll. Ez a történetírás a laikus ember által nevezhető talán tendenciózusnak is, hogy a valóságban azonban nem az, az is kétségtelen. Hiszen talán a történettudományban is szabad isteni szempontot alkalmazni, a történeti események megítélésére. S még talán az se elítélendő, vagy helytelenítendő, hogy sok helyütt az Ó-Testámentorn a nép történetét használja fel egy-egy hit-tétel vagy erkölcsi igazság igazolására. Példa erre Bírák, Kir. Krón. könyvének történeti felfogása. Ezek a könyvek nem exakt tudományos, hanem gyakorlati célt szolgálnak mindenütt. A szerzők nevelni akarnak, népük lelkiismeretét fel akarják rázni, akaratát meg akarják erősíteni és ez által is közre akarnak hatni abban, hogy népünk megmentessék a pusztulástól. Gen. 1—II. Kir. 25. az emberiség történetében az első nagyszerű kísérlet arra, hogy egy népnek a történetét az emberiség történetével szoros összefüggésben s egyúttal Isten világkormányzó tervével való kapcsolatában fogja fel, Isten rendelte célt tűzve ki a kiválasztott nép elé.

A Krisztus előtti időben más népek körében teljesen ismeretlen gondolat ez: a történetet magyarázni és pedig úgy magyarázni, amint azt az ótestamentumi történetírók és próféták teszik: magasabb szempontból, Isten látószögéből nézni mindent, s az emberiség történetét úgy fogni föl, mint Istennek erkölcsi normák szerinti cselekvését egy erkölcsi cél érdekében, az emberiség tökéletesítése: Isten országa érdekében. Hogy mit jelenteti ez a történeti szemlélet Izrael népének, azt látjuk mind e mai napig. De hogy mit jelenthetne nekünk magyaroknak is, azt sejtethjük. A világhistóriában a megállásra és megmaradásra más nem adhat erőt, mint az Istenbe vetett hit. Megmondotta már Ézsaiás próféta: Ha nem hisztek, semmiképpen meg nem maradtok!

Es ezt az Ó-Testámentom népe nyújtotta. Ehhez fogható az ókorban nem kíséreltek meg sehol. Hasonlítsuk csak össze az ótestámentomi történetírással az assyr vagy egyiptomi emlékeket! Itt a királyt dicséri, magasztalja, isteníti minden, az Ó-Testámentomban az ember, még a király is kicsi, parányi, — egyedül Isten a dicső. S mily felemelő megállapítani azt, hogy az emberiség történetének van célja, rendeltetése, tehát nem véletlen az. Isten uralmának télies megvalósulása: Isten országa végcél. Isten majd a távoli jövőben kitölti lelkét minden testre. Mily vigasztaló erő rejlik ebben, minden idők népe számára.

5. Az ótestámentomi költészetnek mint általában ismeretes, vannak nagyszerű világirodalmi viszonylatban is elsőrangú alkotásai. Elegendő itt Jób könyvére, a zsoltárok között a 8., 23., 46., 103., 130., 139., 118. stb. zsoltárokra utalnunk, amelyek a világirodalomban is minden időkben első helyet fognak elfoglalni. De viszont el kell azért ismernünk azt, hogy az ótestámentomi költők nem közelítik meg mindenütt az Ó-Testámentom magaslatát. Ha azonban ezt készségesen el is ismerjük, viszont nem szabad figyelmen kívül hagynunk: azt, hogy az ótestámentomi költészet sokszor úgyszólván végérvényes feleletet ad az emberi szív kérdéseire. Az ótestámentomi imádkozó emberben önmagát ismerheti fel minden idők embere, a mai ember is. Az emberi szívnek Istent kereső sóvárgó vágyát s az Istenben való boldog megnyugvás csodálatos hatalmát hirdetik az Ótestámentomi zsoltárok. Ezek nélkül a zsoltárok nélkül nem tudjuk egykönnyen elgondolni sem a Kr. e. zsidóság vallásos életét, sem az első keresztyén egyházét, de a mai keresztyénségét sem. Máig is lelki épülést találnak ezekben a kegyesek százezrei és ihletést merítenek belőlük a legnagyobb gondolkodók és művészek is. Bizony a zsoltárokban is az örök élet beszéde szól az emberiséghez és ezért van ezeknek minden idők fölötti vallásos értéke és jelentősége.

6. S mit mondjunk a prófétákról? Vor dieser Pforte macht selbest die... sozialdemokratische Verunglimpfung der Bibel halt.) Ma már az emberiség szellemi élete közkincsének kellene lennie annak a leszűrt megállapításnak, hogy az ótestámentomi prófétákat nem szabad egyszerű jövő-dő-mondóknak tekintetnünk, Isten követeit, ko-

ruk lelkiismeretének megszólaltatóját, népük Isten céljai irányában való nevelőit, a messiás eljövetelének hirdetőit látjuk öbennük. Hogy minden működésüket a legrégebb időtől kezdve Isten akaratának szolgálatába állítják, az kitűnik úgyszólván az Ó-Testámentom minden lapján. Már a híres Bileám (Bálám) történetében is nyomatékosan van hangsúlyozva, hogy a próféta nem akar semmi mást mondani, csak ami összhangban van Istennek akaratával. Vagy gondoljunk Dávid kortársára, Náthánra. Amikor Dávid bűnbe esik, Náthán prófétának van bátorsága megjelenni a király előtt s Isten nevében szól a király lelkiismeretéhez. Elmond neki egy egyszerű történetet, melynek lényege az, hogy egy gazdag s hatalmas ember saját céljai kedvéért elragadja egy szegény embernek a báránkját. S mikor a király hallva a történetet, melyről nem is sejti, hogy pusztán példázat, felháborodottan mondja, hogy könyörtelenül megbünteti az illetőt, Náthán próféta bátran megmondja a hatalmas királynak: Te vagy az oh király...! Nem tehetek róla, de mikor ezt és az ebez hasonló történeteket olvasom az Ó-Testámentomban, lelkemben mindig elpirulok, mert eszembe jut a keresztyénség jelenének erőtelensége: vannak-e Náthánhoz hasonló bátor követői az Úr Jézus Krisztusnak, Isten egyszülött Fiának ma? Pedig Náthán még nem is a legnagyobb ő közöttük. Utána következik még a próféták egész hosszú sora: Amosz, Hózeás, Ézsaiás, Mikeás, Jeremiás, Ezékiel, Deutero-Ézsaiás, a nagy névtelen; ők valamennyien egyetértenek abban, hogy Isten igazságot, szeretetet kíván az emberektől s nem áldozatokat és külsőségekben megnyilvánuló tiszteletet. I. Sám. 15, 22. Am. 5, 14., 21-27. Hozs. 6, 6. Ézs. 1, 10—17. stb. Ezek a próféták mind bizonyosságot tesznek arról, hogy ők nem maguktól s nem a maguk erejéből szólnak és viselkednek így; mindnyájan tudnak arról, hogy őket Isten hívta el, ő ragadta meg s az ő szent nevében szólnak. Egyikük-másikuk valószínűleg tusakodik Istennel. (Jer.), de végre is mindegyik engedelmeskedik, boldog megadással az isteni parancsnak s hirdetik, hogy a megváltást csak Isten eszközölheti, ő ad majd új szívet s ő köt a néppel új szövetséget. Igaz, hogy a prófétai jóslatokban az emberi és az isteni, a mulandó és múlhatatlan, az időszerű és az örökkévaló egymással szoros kapcsolatban fordul elő s igaz az is, hogy lehettek

más népek között is az ótestamentumi próféták mozgalmához hasonló mozgalmak, de ilyen prófétákat, akik öntudatosan Isten nevében szólottak, az ő nagy terveit hirdették, népük bűnét így ostorozták, szebb jövővel így vigasztalták, ilyeneket csak az Ó-Testamentum mutathat fel. Hogy hogyan jelentette ki magát Isten nekik, az az ő szent titkuk. Boldog élménye életüknek, amelyet hirdetnek, de amelyet megmagyarázni nem tudnak. Milyen veszteséget jelentene az emberiség számára, ha ezeknek a prófétáknak a beszédeit kikapcsolnók az életéből! Pedig az eddigiekben még nem is mutattunk rá a leglényegesebbre, az Ó-Testamentum szíve lüktetésére, az ú. n. messiási jóslatokra. Igaz, hogy ezek a tulajdonképeni messiási jóslatok is bizonyos emberi korlátok között jelennek meg, de mind előre mutatnak az idők teljességére s végeredményben magára az Úr Jézus Krisztusra.

7. Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a próféták nem csak azért érdemelnek megemlést, mert ők szólatják meg Izrael népének lelkiismeretét, ők tolmácsolják a messiási reménységeket, de, ami mindezeknek az alapja, bennük és általuk ismerjük meg legközvetlenebbül Izrael népének Istenről vallott legszentebb felfogását: isteni hitét. Az Ó-Testamentum Istene nem egy elméleti fogalom, de élő valóság, akivel a próféták, a zsoltárárók s az Ó-Testamentum kegyesei egészen szoros közvetlen viszonyban tudják magukat. A próféták Istent élik át szent óráikban, az ő vezetése alatt tudják magukat, hozzá imádkoznak mint élő valósághoz, aki tud is, akar is segíteni, de aki szigorúan büntet is, ha akaratát nem teljesítik, vagy áthágnak. Igaz, hogy századokkal a próféták előtt ez az istenhit sok tekintetben gyarló, tapogatózó, naiv, emberies volt, de az Ó-Testamentum mindenütt a bűnt gyűlölő Istenről tesz bizonyosságot s a prófétáknál Isten szent, mindenható, mindenütt jelenvaló, örök. Szent borzalom fogja el a prófétát, ha Isten közelségében tudja magát. Óhózzá imádkozni azt jelenti, mint a legnagyobb erőhöz folyamodni, legerősebben érezni a bűn lesújtó voltát, de egyúttal az isteni kegyelem erejét; s úgy igaza van Heilernak, hogy a keresztyén imádságnak legvégső gyökérszála Mózesnek Izrael és Jahve között való közvetítő szerepéhez nyúlnak vissza. Ő volt az a nagy imádkozó Izrael története folyamán, aki népe

érdekében közbelép Jahvenál. Az a hatalmas drámai realizmus, amely a próféták imádkozását jellemzi, Mózes nélkül szinte alig érthető meg s Jeremiásban ebből a prófétai közvetítő szerepből személyes imádságbeli viszony lett. S zoltárírók, akik a próféták tanítását szívták magukba, így szólnak: Hová mennék a Te színed előtt és a Te orcád előtt hová fussak? Ha az égbe mennék, ott vagy, ha a sírba vetem ágyamat, ott is jelen vagy... Öröktől fogva mindörökké Te vagy oh Isten. Ám próbálja meg a mai kor embere s beszéljen Istenről., vájjon tud-e mondani Isten nagyságáról, mindentudásáról mindenütt jelenvalóságáról, gondviseléséről többet!? Csak egyetlen vonás hiányzik, illetve nem is vonás az, hanem bizonyágtétel: Úgy szerette Isten a világot, hogy az ő egyszülött fiát adá...» «Amíg az elmondottakhoz hasonló, vagy azokkal minden tekintetben egyenértékű párhuzamos részeket nem tudnak másutt is felmutatni, addig az ótestamentumi vallásnak különálló jellege történeti tény marad, amelyen senki se tud változtatni.» A prófétákat tehát vagy az imádkozó zoltárírókat kikapcsolni azt jelentené, mint lemondani a legrealisabb vallásos élmény megismeréséről. Pótolhatatlan veszteség lenne ez a keresztyén nevelés számára is ép úgy, mint a Tízparancsolat tanításának az elhagyása.

Igaz, úgy látszik néha az Ó-Testamentomban, mintha Isten más mértékkel mérne Izraelnek, mint a többi népeknek s ezt azzal szokták indokolni, hogy hiszen Izrael Istennek kiválasztott népe. De vájjon nem észlelhető-e ebben a tekintetben is a felfogásnak bizonyos megtisztulása és emelkedése az Ó-Testamentomban is? Nem arról van-e itt szó, hogy végeredményben ugyanaz az erkölcsi törvény uralkodik Izraelben., mint a filiszteusok országában, Assyria fölött vagy Egyiptomban, s nem áll-e ott a rettenetes «Memento) mindnyájunk előtt, hogy Isten az ő kiválasztott népét is megfosztotta hazájától, fővárosától, templomától, mert Isten igazságos Isten? S amikor ez így van, akkor azokra az emberi gyarlóságokra figyeljünk csupán, amelyeket az Ó-Testamentom szintén őszinte nyíltsággal megemlít s ezek miatt dobjuk el magunktól az Ó-Testamentomot annak örökkévaló értékeivel: az emberi elemek miatt az isteni tartalmat?

S végül néhány szót még az Ó-Testámentom és az Új-Testámentom között meglévő különbségről! Ezt senki sem vonhatja kétségbe, aki nyílt szemmel olvassa a bibliának mindkét részét. De kérjük, hogy ebből az következők-e, hogy az Ó-Testámentomot küszöböljük ki az egyházi használatból? Vagy nem kell-e inkább csodálattal és Isten iránti hálával gondolni arra a gazdagodásra, amelyhez az Ó-Testámentom révén jutott az emberiség? Nem csodálatos dolog-e az, hogy pl. József így szól az ő testvéreihez: Ti gondoltatok rólam gonoszat, de isten gondolta azt jóra fordítani.» Az a József beszél itt így, akiben az Ó-Testámentom a tiszta férfiúság példáját és az erény diadalát állítja oda követendő például az emberiségnek. Mily más ezzel szemben az ókor többi népének a felfogása és életgyakorlata! Ott, a pogányságnak az oldalán a művészet, a kultúra és civilizáció minden virágzása ellenére is egy folyton fokozódó elkorcsulás éppen az alapvető vallás-erkölcsi vonatkozásokban. Fidiás mesterművei — az istenséget lealacsonyító érzések szolgálatában állanak... A Sokrates-féle iskola minden az «arété» fölött gyakorolt bölcselkedése ellenére is a szexuális immoralitást nem csak az elméletben gyakorolta, de a gyakorlatban alkalmazta is.>.

Ha az elmondottakban csupán azt akartuk volna igazolni, hogy az Ó-Testámentom a tudomány, a vallás, a történet, az erkölcs szempontjából nagyon becses és értékes iratok gyűjteménye, itt talán meg is állhatnánk s legfeljebb néhány befejező szóval még azt világítanánk meg, hogy ime pusztán tudományos, vagy mondjuk talán így: világi szempontból nézve is az Ó-Testámentom, „nincs egyetlen emléke sem az ókornak, amelyre több fáradságot, több tudományt fordítottak volna, mint az Ó-Testámentomra s amely több értéket rejtene magában, mint ez a szent könyv. Plató, Aristoteles, Herodotos, Vergilius, Horatius vagy Tacitus műveit nem világította meg a tudomány tudományosabban» s a mai idők művelt embere nem ismerheti meg tárgyilagossággal, mint az Ó-Testámentomot. Igen, az Ó-Testámentomot nincs okunk szegye élni a tudományos világ előtt és nincs okunk azt féltetni a tudományos kutatástól.

De ha itt megállapodnánk, akkor — bármilyen sokatmondó is lenne ez a megállapításunk magában véve — még

sem feleltünk volna arra a kérdésre, hogy szüksége van-e csakugyan a keresztyénségnek az Ó-Testámentomra? Mert ha az Ó-Testámentom is csak olyan irodalmi emlék, mint a fentebbiek, akkor azt utóvégre mégis nélkülözni lehetne anélkül, hogy abból valami végzetes baj vagy nagy hátrány háramlanék a keresztyénségre. A dolog azonban nem így áll. Fenti megállapításainknál egyet szándékosan még nem érintettük. Jézusnak az Ó-Testámentomhoz való viszonyát. S meggyőződésünk szerint mégis csak ezen fordul meg állásfoglalásunk s az Ó-Testámentomhoz való viszonyunknak a kérdése, S itt megint nem arra gondolunk, hogy vajon Jézus hányszor, hogyan, vagy milyen összefüggésben hivatkozik az Ó-Testámentomra. vagy annak egyik-másik iratára s hogyan igazolja azt, de főleg arra, hogy Jézus igazolja-e a maga életével, működésével s halálával az Ó-Testámentomnak Isten világtervéről szóló alapfelfogását, más szóval, belekapcsolódik-e Jézus az Ó-Testámentomba s olyannak tartja-e azt, amelyből Isten kijelentését megismerhetjük s amely kijelentés öbenne találja meg befejezését és beteljesedését. Egy szóval tehát nem elég csupán azt tudnunk, hogy az Ó-Testámentom szent könyve volt Jézusnak is, azt ismerte, olvasta, magyarázta, de meg kell gondolnunk, hogy Jézus azt, ami az Ó-Testámentomban Isten üdvösségtervére vonatkozólag található, helyeselte, elfogadta és ami a legfontosabbak közé tartozik: magára vonatkoztatta. Igaza van Heringnek (13), mikor azt mondja, hogy «mindabban az anyagban, amely az Ó-Testámentomban fel van halmozva, a leglényegesebb és számunkra a legalapvetőbb Isten országának a története, amely Jézusra mutat.) Jézus vallja, hogy a próféták hirdette világfejlődés célját és befejezését öbenne lehet megtalálni, ő vele eljött a mennyeknek országa. Ami tehát Isten országa megvalósulását célozza az Ó-Testámentomban, ami Isten üdvösségtervével egyezik, annak Jézusra nézve örök értéke és érvénye van. Vallási tekintetben is abszolút kötelező az. Ami pedig nem ilyen, az időszerű és így mulandó. Itt csak utalunk az áldozati törvényekre, a szövetségsátor építésére, az egyoldalú nemzeti messiási reményekre stb. Ezért van az, hogy bár Jézus különbséget tesz a között, ami a «régieknek megmondott» és a között, amit ő hozott az emberiségnek, de viszont seholy sem hagyott kétséget az iránt,

hogy ő azzal az Istennel tudja magát egynek, akiről az Ó-Testámentom tesz bizonyosságot s amikor vállalja a szenvedést, még a kereszthalált is, annak az Istennek szent tervét hajtja végre, aki az Ó-Testámentomban jelentette ki a maga világvilágító akaratát. Félreérthetetlenül kifejezésre juttatja Jézus azt is, hogy ő vele kezdetét vette az, aminek eljövételét az Ó-Testámentom előkészítette: Istennek országa. S hogy ez a beteljesedés összehasonlíthatatlanul szebb, dicsőségesebb és boldogítóbb, mint amiről az Ó-Testámentom nagy prófétái csak álmodni is inerteek, az Ó-Testámentomnak a rovására írjuk ezt?

Jézus tehát egyfelől az Ó-Testámentom mellett áll, azt igazolja, de másfelől felette is áll. Az Ó-Testámentomban Isten ígését látja, Istennek előkészítő kijelentését, de másfelől tudja azt is, hogy ez nem Isten akaratának teljes közlése, a beteljesedést Jézus maga hozta s éppen ezért vele egy új éra kezdődik az emberiség történetében.

S elvileg azzal, hogy Jézus milyen álláspontot foglal el az Ó-Testámentomban, a fenti kérdés reánk nézve már el is dőlt. Mint láttuk, Jézus látja az Ó-Testámentomban mind a kettőt, annak emberi, mulandó és isteni, tehát örök tartalmát is. Így hát azok, akik az Ó-Testámentomban csak az elsőt veszik észre, vagy csak azt akarják látni, nem hivatkozhatnak Jézusra, sőt szemben találják magukat ő vele.

Ha már most mindezeket meggondoljuk, azok miatt a gyarlóságok miatt, melyek az Ó-Testámentomhoz annak emberi oldalát tekintve, tapadnak, kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy nem járnánk el helyesen és Jézus szellemében, ha elvetnénk magát az Ó-Testámentomot, annak örök értékét, amit annak tartott Jézus is s ami egyenesen őreá mutat, őhöz vezet. Pál apostol ezt másképp látta, mint sokan a mi időnkben, ő tudta, hogy a törvény — az Ó-Testámentom pedagogos eis Christon».

Nem az Ó-Testámentomot védjük tehát, de egyúttal magát a keresztyénséget, ha az Ó-Testámentom örök értékeinek nélkülözhetetlen volta mellett emelünk szót. Az Ó-Testámentom kikapcsolása esetén nem csak a keresztyénség történeti megértése válnék lehetetlenné, de lehetetlen lenne Jézus evangéliumát, az Új-Testámentomot is megérteni. Nem azt jelenti tehát ez, hogy a ker. embert

először zsidóvá tegyük s csak azután keresztyénné, hanem azt, hogy amit Isten felhasznált Izrael népének az üdvösség számára való előkészítésére, azt használjuk fel mi is a gyülekezet életében és egyénileg egyaránt.

Azoknak, akik az Ó-Testámentomot lebecsülik, Menken szavait idézzük: Ist doch das Neue Testament ohne das Alte wie ein Gebäude ohne Fundament, wie der fragmentarische zweite Teil einer Geschichte, deren erster Teil verloren gegangen und die nun so weder in ihrer Tiefe, noch in ihrer Höhe, und nimmermehr in der ihr eigenen Wahrheit erkannt und verstanden werden kann. Es ist wie der vom Vordersatz abgerissene schöne, volle Nachsatz einer Rede, welche die ganze Seele füllt, aber nicht stillt; zurücklassen ein Weh im brennenden Verlangen den Vordersatz wiederzufinden, aus dem allein eine solche mehr göttliche als menschliche Rede hervorgehen konnte, die nun, ach! nicht ganz überzeugt, nicht ganz befriedigt, weil sie zerrissen und unvollständig und so unverständlich ist.»⁴

Messze vezetne, ha még itt arról akarnánk szólni, hogy honnan került ez a felséges tartalom az Ó-Testámentomba, vagy hogy milyen pontokon egészíti ki az Ó-Testámentom az Ujat. Erről azonban ebben az összefüggésben már nem kívánunk bővebben szólni. Befejezésül még annyit mondhatunk, hogy az elmondottakat meggondolva alapján véve ma inkább azt a jelszót kellene kiadni a keresztyénség és az emberiség jól felfogott érdekében: alaposabban és mélyebben megismerni az Ó-Testámentomot, hogy alaposan és mélyebben megismerhessük az Ujat. Nem azért, mintha az Ó-Testámentom Isten végleges kinyilatkoztatását és az Ő üdvözítő akaratának sumáját jelentené, de azért, mert elválaszthatatlan kapcsolatban van az Új-Testámentommal s előre mutat magára Jézusra, akiben Isten tökéletesen kijelentette magát az emberiségnek.

⁴ V. ö. Hering F. i. m. 81. k. 1.